

Ганна Сало

Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна

АНТРОПОЛОГІЧНА СКЛАДОВА РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ ЗАКОРДОННОГО УКРАЇНСТВА ЯК ЕТНОЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ АСПЕКТ УКОРІНЕННЯ СУТНОСТІ ЛЮДИНИ В РЕЛІГІЄЗНАВСТВІ

Hanna Salo

Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine

ANTHROPOLOGICAL COMPONENT OF THE RELIGIOUS OUTLOOK OF FOREIGN UKRAINIANS AS AN ETHNO-EXISTENTIAL ASPECT OF THE ROOTING OF HUMAN ESSENCE IN RELIGIOUS STUDIES

The study highlights the existential rooting of human and the peculiarities of interpreting the thinking of the authenticity of human existence, as well as understanding the truth of human existence. The doctrine of Ukrainian thinkers in foreign countries from the point of view of their value potential is investigated. Considered the problem of human rooting based on the study of the creative heritage of leading Ukrainian thinkers such as D. Chizhevsky, N. Shlemkevich, I. Mirchuk, I. Ohienko, V. Oleksiuk and S. Jarmus. Given this the relevance of the study was established in the formulation of the problem of the establishment of the Diaspora for modern religious studies. The anthropological orientation of scientific works of Ukrainian philosophers is shown, which manifests itself through the prism of their value ideals.

Keywords: ethnic existence, religious worldview, human, existence, religious and philosophical discourse.

В сучасних координатах буття якісно нового значення набуває проблема людського існування. Вона охоплює усе ширші сфери життя як матеріального, так і духовного. Відбувається поглиблення людських взаємовідносин засобами глобалізації, що веде до видозміни цінностей, а також соціальних орієнтирів. У цьому контексті національні держави із багатовіковим розвитком характеризуються сталою системою суспільних поглядів на місце людини у світі та існуванні загалом. Звідси, сукупність культурних, релігійних надбань дає можливість розглядати особистість як центральну постать, що активізує духовні зв'язки між цілими континентами.

В свою чергу, різноманітність традицій, звичаїв у світі обумовлює необхідність вироблення власного національного світогляду, спрямованого на базові засади української традиційної духовності. Проте, будь-яка система світобачення виражається крізь призму людського буття, роблячи акцент на тих чи інших аксіологічних детермінантах. Саме тому, важливо проаналізувати сутність самого поняття світогляду у його багато вимірності.

Мета даної статті: з'ясувати антропологічну складову релігійного світогляду закордонного українства як етноксизистенційний аспект сутності людини в релігієзнавстві.

Як відомо релігія є спрямованою на людину. Так само можемо констатувати, що релігійний світогляд виявляється антропологічно зорієнтованим, а значить укорінюється в бутті особистості, здійснюючи відповідні впливи на її життєві погляди і позиції. З огляду на це, існування людини постає як проблема, яка потребує свого розкриття крізь призму екзистенційного підходу.

Екзистенційне укорінення людини у навколишній дійсності відбувається на чуттєвому та раціональному рівнях. Якщо перший реалізовується засобами трансцендентного, то другий пізнавальними можливостями розуму. Так чи інакше обидва начала людської природи виступають у тісному зв'язку між особою, що пояснюється діалектичністю буття. Таким чином, екзистенція постає як особливий рід буття, де людина не просто існує, а повинна вести своє життя. Тут буття підвладне самому собі, воно не просто є, а й знаходить себе тут. Тому екзистенція – це не лише

констатація наявності, а й постійний рух, що характеризує категорію буття з точки зору її динамічності у просторі та часі. Звідси, існування людини пояснюється сенсом її самореалізації. В бутті особистість здатна усвідомити власну неповторність, унікальність та індивідуальність. Проте, горизонтом буття людини все ж таки виявляється час, який розділяє існуюче і суще. Водночас екзистенція розкриває себе у моральних зусиллях людини, які спрямовані на її саму. Тобто свідомість не відмежована від світу, інакше втрачався б сенс буття, яке спрямоване на пошук сущого у свободі¹. Тому, початок екзистенція бере у взаємозв'язку людини та її існування, де особистість формує себе, шукаючи своє місце.

Отже, екзистенція віднаходить себе у площині реалізації особистості свого особистого «Я», яке стверджується та укорінюється в онтології. Діяльність розкриття сутності світу і самого себе відбувається паралельно, оскільки людина пропускає крізь свою чуттєвість усі аспекти життя. Внаслідок цього, екзистенція відкриває внутрішній світ людини до різного роду духовних потягів і хвилювань.

Повертаючись до вчення українських зарубіжних мислителів, стає очевидним, що філософія існування людини досягається крізь призму чітко визначених координат буття, у яких перебуває особистість. Ці точки відліку пов'язані насамперед із факторами національного, ментального, світоглядного вимірів життя людини, яка на основі певних усталених традицій плекає аксіологічні засади власної екзистенції. Наприклад, діаспорні філософи, розглядаючи проблематику людини, зверталися до етнічно-національних коренів українців, виводячи тим самим характерні ознаки індивідуальної рефлексії особистості. Самовираження пересічного українця відбувалося на фоні його внутрішніх почувань, що варто співвідносити із душевною сферою як проміжною ланкою між розумом людини та її духовним абсолютом. В свою чергу, дух прагне до вищого пізнання істини, якою виступає Бог. А отже, налагодження зв'язку раціонального початку людської природи із трансцендентним можливе засобами вірування. В процесі цього віра викристалізовується як своєрідна система спілкування українця із Богом. Як ми вже раніше визначали, у цій комунікації традиційне українське суспільство знаходило порятунком від буденних життєвих проблем. Віра ставала ціллю у пошуках справедливості і правди як ознак гармонії існування. Саме тому, екзистенційність української людини полягає у її релігійному світогляді, який увібрав віковічні культурні та ідейні традиції, притаманні конкретно взятій спільноті.

Насправді, проблема укорінення людини в її існуванні крізь призму релігійного світогляду розглядалася ще у XIX ст. Наприклад, український письменник П. Куліш неодноразово звертався до аналізу феномену надприродних сил. Видатний діяч ще змолоду був досить натхненний Біблією, проте його почування подекуди вступали у дисонанс із раціональним розумом. Водночас світоглядні засади Куліша базувалися на його християнському розумінні Бога у якості розумної і доброї сили, яка організувала усе в світі. На думку українського письменника, суспільно-історичний процес є керований Богом, а тому він має підпорядковуватися благородній меті. Пантелеймон Куліш стверджував, що процес впорядкування людського роду є неперервним, оскільки людська душа не зупиняється на своєму праведному шляху навіть попри те, що інколи її окутує темрява. В кінцевому результаті душа досягає Бога, його розуму та правди². На фоні власних духовних пошуків П. Куліш освоював релігійні постулати, заглиблюючись у сутність моралі. Письменник залишив достатньо цікаві історіософські роздуми, які стали об'єктом дослідження збоку діаспорних філософів у тому числі.

Так, Д. Чижевський відзначає, що дуже цікавими з історико-філософського боку є погляди П. Куліша. Зокрема, вони пов'язані із глибинними філософськими та релігійними ідеями, які через свою загальну не систематизованість потребують конкретизації. На думку Чижевського, цими ідеями просякнута поетична і прозаїчна творчість українського письменника³. Натомість, деякі сучасники критикують Д. Чижевського за те, що діаспорний мислитель відносить до філософів деяких українських письменників. Зокрема, дослідник А. Хруцький відносить П. Куліша до нефілософських письменників. На думку науковця, єдине, що пов'язує українського письменника

¹ Шевченко, С. (2009). Онтологічний вимір екзистенції в філософії М. Гайдеггера: «Das selbst» versus «Das man» / С. Шевченко. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 639, 63.

² Нахлік, Є. (2006-2007). Особливості релігійно-філософського світогляду Пантелеймона Куліша. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. Львів, 487.

³ Чижевський, Д. (1931). *Нарис історії філософії на Україні*. Прага, 139.

із філософією, це категорія світогляду та своєрідна ідеологія. Вона безперечно є пов'язаною із християнською догматикою, яка укорінюється в емоційності¹. Проте, не можна занадто категорично оцінювати погляди Д. Чижевського, якого часто вважають істориком філософії. Водночас, діаспорний філософ систематизував різні прояви філософської думки в Україні, які в подальшому лягли в основу вітчизняної філософської науки. На нашу думку, доробок Чижевського є цінним з точки зору його глибинної спрямованості на сутність людини, яка укорінюється в повсякденності свого буття. Тут екзистенція розкривається крізь призму сукупності факторів, що знаходяться у площині суб'єктивних пізнавальних можливостей людини та її чуттєвої сфери. В індивідуальному відображається продовження світу і навпаки, в дійсності знаходить своє продовження людський дух.

Звідси, велике значення має релігійний дискурс, відображений у доробку Д. Чижевського, що присвячений творчості Г. Сковороди. Ми не будемо знову намагатися з'ясувати сутність поглядів українського філософа, а звернемо увагу на ті ідеї, що були спрямовані на людину в її потягу щодо укорінення в бутті. Зокрема, у тілесному світі, який є тлінним захована правда як те зерно. Воно є Богом, у якому розкривається безліч можливостей для гармонійного існування людини. Ці можливості є іншими світами². Відкриття нових світів відбувається шляхом пізнання Бога, що знаходить своє продовження у людській подобі. Діє метафізичний принцип, коли існування буття перебуває у безперервному русі, відбувається коловорот подій, а значить рухається і людина. Плинність часу змінює події, внаслідок чого самостверджується людське буття в екзистенції.

Проблематика українського світогляду у своїх дослідженнях неодноразово підіймає діаспорний мислитель І. Мірчук. Дослідник стверджує, що глибока релігійність є притаманною для українського світобачення. Відбувається утвердження переваги почувань над розумом у духовному житті людини. Воля, яка керується почуттями подекуди не є витривалою, постійною та стійкою. Внаслідок цього український світогляд інколи безмежно захоплений і піднесений, а згодом розчарований і неактивний. Звідси, навіть сильні особистості втрачають життєву енергію, розпилюючи її під гнітом об'єктивних обставин буття. Подекуди взагалі не простежується розумовий підхід, який опирається на теоретично-практичну площину. Натомість, охоплення дійсності проходить на рівні чуттєвості³. Тобто, стихійність української духовної природи обумовлюється її глибинною сентиментальністю, що відстежується на прикладі християнської віри та національного мистецтва. На основі цих величин укорінюється людська індивідуальність, яка характеризується не лише своєю етнічною приналежністю, але й засобами сприйняття навколишньої дійсності.

Слід зазначити, що усвідомлення процесів об'єктивного світу людина завжди сприймає крізь призму суб'єктивного бачення. Тому, актуально звернутися до напрацювань Мірчука, що розкривають особливості людського відчуття. Згідно поглядів мислителя, кожне із наших переживань має свій окремий характер, своєрідний ритм. Він живе у душі, охоплюючи її цілісно та абсорбуючи усі її прояви. Діалектичний зв'язок особистості з оточуючи буттям налагоджується за рахунок її настрою, а отже перебуває в межах її духовної системи, яка здатна сприймати речі та явища у відповідності до власної позитивної або негативної налаштованості⁴. На основі комплексного підходу людина постає як складова природи, але водночас вона позиціонує себе як окрема складна дієва організація, що спрямована на видозміну усталених законів розвитку всесвіту.

У цьому контексті важливим аспектом сприйняття є релігійний світогляд. Якщо розуміти світобачення крізь призму буття, то необхідно окреслити його суть. Наприклад, діаспорний філософ В. Олексюк пояснює буття як дію, звертаючись до вчення томізму. У реалістичній метафізиці Фоми Аквінського постає не лише сутність буття, але і його спрямування. Так, розум намагається залишити осторонь всі обмеження матерії і пізнає щось безвідносно до неї. Тим самим раціональне начало людини стає незалежним від зовнішнього світу і заглиблюється у власне існування. В процесі мислення закладаються ідеї, які за своїм походженням ототожнюються із Богом. Згідно Олексюка, будь-яка підміна Бога є хибною, оскільки не можна замінити трансцендентне, звідки

¹ Хруцький, А. (1988). Коментар до історіографії філософії в Україні Чижевського. *Сучасність: література, мистецтво, суспільне життя*, Ч.5 (325). Мюнхен, 62.

² Чижевський, Д. (1934). Філософія Г.С. Сковороди. *Праці Українського Наукового Інституту*. Варшава, 96.

³ Мірчук, І. (1942). Світогляд українського народу : (спроба характеристики) : [окрема відбитка], 238-240.

⁴ Мірчук, І. (2003). *Естетика*. Мюнхен, 77.

розгортається іманентність¹. Звідси черпання головних ідейних посилів відбувається на основі релігійного світосприйняття, яке виконує спрямовуючу роль в існуванні людини. Попри обмеженість у пізнанні особистість становить собою комплекс духовних та розумових сил, які водночас є можливостями в екзистенції суб'єкта буття.

Як стверджував В. Олексюк, лише у християнській філософії постає індивідуальність кожної окремої людини, родини та соціуму в цілому. В згаданій системі координат віднаходиться Бог, який акумулює у собі людську правду та мудрість. Як наслідок буття потребує своєї причинності і призначення, що стверджується у Божому об'явленні². Відбувається зустріч природного розуму та християнської мудрості. Цими засобами осягається світ у його доступній дійсності, коли надприродне (Боже) зустрічається з природним (людським). Саме тому проходив тривалий перехід від містерії як одностороннього шляху, прокладеного від Бога до людини. Відтепер, людина також ставала пошукачем зв'язку із Богом³. Зовнішній світ переставав бути об'єктивною самобутністю у розумінні людини. Динаміка буття поставала у реальній дійсності, де внутрішній світ людини не міг більше зачинятися в самому собі. Цей світ ставав душевним віддзеркаленням, яке тягнулося до Божої любові. Це була свята візія, що укорінювалася в особистісному світогляді посередництвом релігії.

Слід зазначити, що на основі любові здійснюється одвічна зустріч людини та Бога. Це власне і є основним аспектом релігії. Наприклад, С. Ярмусь дотримувався точки зору, що Бог у своїй любові являється людині сам, а людина пізнає це, внаслідок чого відповідає також любов'ю. Проте, таке можливе лише у разі визнання Бога як джерела усіх явищ та їх осмислення. Прозріння такого характеру можуть бути цілком випадковими та блискавичними, але водночас вони настають у разі духовного прозріння, що є тривалим у часі і розвивається поступово. Інколи осяння стають результатом богослужіння чи в окремі моменти життя. Так чи інакше, вони породжують віру, яка змінює цілком життя людини⁴. Без цих своєрідних взаємовідносин втрачався б сенс взаємовідносин між Богом та людиною, а також релігії загалом. Крізь моління людина рухається до непізнаного, яке з Богом стає одкровенням, а без нього – неможливим.

Людину як істоту, яка характеризується душевним та тілесним буттям, відзначав і митрополит Іларіон. Діаспорний мислитель стверджував, що людина стає маловартісною, якщо вона не дбає про власну душу. В свою чергу, душа стає повноцінною лише у своїй національній православній обстановці, де творилися українські звичаї та традиції. Не є винятком і віра, яка, на думку І. Огієнка, виступає душою України та оживляє її⁵. Згідно поглядів митрополита, відходження від церкви та віри – то є духовна смерть для особистості. Звідси, традиційне життя українців засновувалося на їх глибокій релігійності, в якій знаходило своє відображення існування людини у часі та просторі протягом історії окремо взятого народу. В І. Огієнка релігійний світогляд відображений як світогляд ідеалістичний, заснований на християнських догмах, а значить виводить рушійні сили із категорій любові, віри та надії. Проте, вони не мають бути недосяжними. Людина має прагнути до них своєю наполегливою працею. Тут релігійне світобачення знаходиться на перетині моральних засад, серед яких совість, милосердя та сумління займають чільне місце⁶. В процесі духовного самовдосконалення людина віднаходить любов в подобі Бога, який присутній в онтологічному вимірі особистості. На цій основі проявляється зв'язок Божественного та земного у співвідношенні абсолютне – відносне, безмежне – скінченне тощо. Знов-таки відбувається рух людини до Бога як певне оновлення її духовного початку⁷. Багатоваріантність морального зростання людини відбувається в її релігійному світобаченні, яке наближує до Творця та універсальних аксіологічних засад буття в цілому.

Необхідно відзначити, що для діаспорного релігійно-філософського дискурсу притаманним є поєднання універсальних аксіологічних орієнтирів та християнських постулатів, характерних для

¹ Олексюк, В. (1981). *Основи реалістичної (аристотелівсько-томістичної) філософії*. Чикаго-Мюнхен, 39.

² Олексюк, В. (1970). *Томізм: християнська філософія св. Томи з Аквіну*. Чикаго, 15 – 16.

³ Олексюк, В. (1970). *Томізм: християнська філософія св. Томи з Аквіну*. Чикаго, 24.

⁴ Ярмусь, С. (1981). *прот. Релігії світу. Культура і християнське православ'є*. Вінніпег, 16 – 17.

⁵ Огієнко, І. (1956). *Книга нашого буття на чужині (Бережімо все своє рідне!)*. Вінніпег, 37.

⁶ Дічек, Н.П. (2002). Етика національної свідомості Івана Огієнка. *Вісник Житомирського державного педагогічного університету ім. І. Франка*, вип. 9, 12-14.

⁷ Тіменик, З. (2010). Ідеї філософії релігії у митрополита Іларіона (Огієнка) і процес вірування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, вип. 661, 111.

традиційного українського світогляду. В контексті цього процесу людина опиняється на чільному поступі буття, перебуваючи в своїй активній екзистенції. Стверджується принцип постійного руху всесвіту та якісних змін, із якими пов'язує активність вільного духу.

Наприклад, діаспорний мислитель С. Ярмусь відносить свідому активність людського духу до загального поняття духовності. Воно веде до ідеалу добра, який облагороджує людину. Завдяки цьому людина здатна врівноважувати свої природні потяги та переживання, рухаючись до божественного. В екзистенції, де знаходить свою діяльність серце та розум людини, реалізується первинне натхнення, ототожене із взірцем найвищого добра – благодаттю Божественного духа¹. Виходячи із зазначених положень, особистість прямує до пошуку вищих сил, які здатні надихнути її на життєві звершення. Попри цілеспрямованість, виявляється потреба у поясненні явищ буття, які залишаються поза розумовим пізнанням. Звідси, з'являється потреба у релігійному світогляді, що послуговується християнською мораллю.

Таким чином, попри розмаїтість світоглядних позицій діаспорних філософів, їх вчення безсумнівно є людиноцентричним. Засновуючись на вивченні творчої спадщини провідних українських мислителів, філософи західної діаспори у своїх дослідженнях розглядали проблематику природи людини з точки зору її укорінення в бутті. У процесі розкриття дискурсу зарубіжних українських науковців треба конкретизувати, що безпосереднім об'єктом їх вивчення був світогляд українців, що сформувався на ниві національних традицій та звичаїв. З огляду на це, нагальною потребою поставав повноцінний аналіз екзистенції, що була притаманна саме українському суспільству. Як наслідок, такі дослідники як Д. Чижевський, М. Шлемкевич, І. Мірчук, В. Олексюк, І. Огієнко та інші, зосереджували свою увагу на комплексному вивченні української філософської думки, яка несла свої витoki ще із початку XVIII ст. В поле зору діаспорних філософів потрапляла творчість різних представників вітчизняної інтелігенції, яка акумулювала у собі як богословів, так і письменників та вільних мислителів. Наприклад, Д. Чижевський активно вивчав релігійно-філософські сентенції українських письменників, зокрема й Пантелеймона Куліша. В свою чергу, М. Шлемкевич неодноразово у своєму науковому доробку звертається до феномену світобачення Г. Сковороди. Тобто, в діаспорному середовищі українська людина поставала крізь призму доробку видатних українців. На цій основі ґрунтувалася ідея про українську душу, яка бере свої початки у глибинності сердечних почувань. Як наслідок, відбувається пересічення ідеї буття та самоствердження свобідного людського духу, який криється у детермінанті існування особистості. Звідси, наріжним каменем у доробку філософів української діаспори стає категорія світогляду, яка в українському національному вимірі однозначно пов'язана із одвічними традиціями вірування, а отже із релігією в цілому. Саме тому, розглядаючи релігійно-філософський дискурс зарубіжних українських науковців якісно нового значення набуває вкорінення людини у її бутті. В цьому ракурсі існування людини постає у сенсі її взаємовідносин із навколишньою дійсністю, яка проникає у людину засобами почування. Відбувається сплетіння національного, ментального та трансцендентного чинників в єдине ціле, що породжує вільний український дух. У доробку діаспорних мислителів цей дух оживає і є динамічним, він безперервно рухається у своїх пошуках краси, істини та правди. Із цих понять, переважна більшість діаспорних філософів виводять ідею абсолюту як цілюще Боже об'явлення, у якому заховані усі потаємні можливості людського існування. Проте, зв'язок людини із Богом не є одкровенням, він потребує свого специфічного налагодження шляхом освоєння християнських аксіологічних засад, а отже й прийняття релігійного типу світобачення. Характерною рисою цього світогляду стає обумовленість буття речей, джерелом яких виявляється Бог. Для осягнення Божого одкровення людині замало її розумових можливостей, а значить є необхідним звертання до власного внутрішнього світу, де криється потенціал духовного збагачення. Згідно поглядів мислителів діаспори, не слід шукати істину поза межами себе самого, оскільки пізнання Бога є можливим лише за умови пізнання власного «Я» у різних його проявах.

Отже, релігійно-філософський дискурс філософів західної української діаспори на основі класичних європейських підходів здійснює комплексний аналіз феномену буття людини крізь призму її духовного самоствердження у релігійному та етнічно-традиційному житті. Особливість вчення зарубіжних українських мислителів полягає в його антропологічній спрямованості, яка водночас не є відірваною від ірраціональних категорій існування. В результаті досліджень

¹ Ярмусь, С. (1983). *Духовність українського народу: короткий орієнтаційний аналіз*. Вінніпег: Волинь, 30.

українська людина фактично вперше постає як самотність не лише у своєму локальному просторі існування, але і в європейській системі філософських координат. Ідейна спрямованість, яка була закладена провідними діячами релігійно-філософської думки у середовищі західної діаспори, потребує свого подальшого тематичного розгортання у сучасному вітчизняному релігієзнавстві.

References:

1. Dichek, N.P. (2002). *Etyka natsionalnoi svidomosti Ivana Ohienko* [Ivan Oguyenko's Ethics of National Consciousness]. *Visn. Zhytomyr. derzh. ped. un-tu im. I. Franka* [The Bulletin of the Zhytomyr State Pedagogical University named after I. Franko], vol. 9, 12-14. [in Ukrainian].
2. Mirchuk, I. (2003). *Estetyka* [Aesthetics]. Munich. [in Ukrainian].
3. Mirchuk, I. (1942). *Svitohliad ukrainskoho narodu : (sproba kharakterystyky): [okrema vidbytk]* [Worldview of the Ukrainian people: (attempt of characteristic): [a separate imprint]]. Prague. [in Ukrainian].
4. Nakhlik, Ye. (2007). Osoblyvosti relihiino-filosofskoho svitohliadu Panteleimona Kulisha [Features of the religious and philosophical outlook Panteleimon Kulish]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood], Vol. 15. [in Ukrainian].
5. Ohienko, I. (1956). *Knyha nashoho buttia na chuzhyni (Berezhimo vse svoie ridne!)* [The book of our being in a foreign country (Let's keep all your native!)]. Winnipeg. [in Ukrainian].
6. Oleksiuk, V. (1981). *Osnovy realistychnoi (arystotelivsko-tomistychnoi) filosofii* [Basis of the realistic (Aristotelian-Thomistic) philosophy]. Chicago-Munich. [in Ukrainian].
7. Oleksiuk, V. (1970). *Tomizm: khrystyianska filosofii sv. Tomy z Akvinu* [Thomism: The Christian Philosophy of St. Thomas Aquinas]. Chicago. [in Ukrainian].
8. Timenyk, Z. (2010). Idei filosofii relihii u mytropolyta Ilariona (Ohienko) i protses viruvannia [The ideas of the philosophy of religion in Metropolitan Ilarion (Ogienko) and the process of belief]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik»* [The Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"], Vol. 661. [in Ukrainian].
9. Khrutskyi, A. (1988). *Komentar do istoriografii filosofii v Ukraini Chyzhevskoho* [Commentary on the historiography of philosophy in Ukraine of Chizhevsky]. *Suchasnist: literatura, mystetstvo, suspilne zhyttia* [Contemporaneity: literature, art, social life], Ch.5 (325), Munich. [in Ukrainian].
10. Chizhevsky, D. (1931). *Narys istorii filosofii na Ukraini* [Essay on the history of philosophy in Ukraine]. Prague. [in Ukrainian].
11. Chizhevsky, D. (1934). *Filosofia H.S. Skovorody* [H. S. Skovoroda's philosophy]. Warsaw. [in Ukrainian].
12. Shevchenko, S. (2009). Ontolohichni vymir ekzystentsii v filosofii M. Haideghera: «Das selbst» versus «Das man» [An Ontological Dimension of Existence in the Philosophy of M. Heidegger: «Das Selbst» Versus «Das Man»]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnik"* [Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"], no. 639. [in Ukrainian].
13. Jarmus, S. (1983). *Dukhovnist ukrainskoho narodu : korotkyi oriantatsiyni analiz* [Spirituality of the Ukrainian people: a brief orientation analysis]. Winnipeg: Volyn. [in Ukrainian].
14. Jarmus, S. (1981). *prot. Relihii svitu. Kultura i khrystyianske pravoslavie* [Culture and Christian Orthodoxy]. Winnipeg. [in Ukrainian].